

વિહંગ

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સંતુ

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ

સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી

પંખી પંચાંગ

લાલસિંહ રાઓલ

ઓક્ટોબરથી શરૂ થાય પક્ષીનિરીક્ષણપ્રેમીઓ માટેની ઉત્સુકતાની ઋતુ. યાયાવરો (Migrants) ના આગમનની ખતીક્ષાની, તેમના મિલનની અને તેમના સાહચર્યની ઋતુ. દૂરદૂરના દેશોમાંથી આપણા શિયાળુ મહેમાનો આ ઋતુમાં ટોળાબંધ આવવા માંડે. આપણી પક્ષીસૃષ્ટિમાં જાણે કે પૂનમની ભરતી આવે. લાખો લેખે શિયાળો ગાળવા તેઓ ભારતમાં ઊમટી પડે. આપણાં સ્થાનિક અને બહારથી આવેલ યાયાવર પંખીઓ મળી અપાર વૈવિધ્ય રચાય. ખેતરોમાં કે વગડામાં, વનોમાં કે ઉપવનોમાં, તળાવ, સરોવર કે દરિયાકિનારે જ્યાં જાવ ત્યાં બધે નવાં નવાં, ભાતભાતનાં અને જાતજાતનાં પંખીઓ નજરે ચડે. તેમને જોઈને પક્ષીનિરીક્ષકોમાંયે ઉત્સાહની ભરતી ચડે.

યાયાવરોમાં કેટલાક બહુ ઉતાવળિયા. ભારતભૂમિનું આકર્ષણ જાણે તેમને દુર્નિવાર થઈ પડતું ન હોય ! વૈયાં (Rosy Pastor) આવાં પંખી. આપણાં સૌથી વહેલા આવનાર યાયાવર. જુલાઈની પહેલી તારીખે પણ મેં તેમને થોડી સંખ્યામાં જોયાં છે. યુલાઈ કરતાં ઓગષ્ટમાં થોડાં વધારે, સપ્ટેમ્બરમાં તેમની સંખ્યા ઠીક ઠીક, અને ઓક્ટોબરમાં તો ટોળાબંધ દેખાવા માંડે. વૈયાંનો પ્રજનન પ્રદેશ અગ્નિ યુરોપથી છેક આપણા સીમાપાડોશી દેશ અફઘાનિસ્તાન સુધી. તેમાંનાં કેટલાંય આવા નજીકના પ્રદેશમાંથી આવતા હશે. વૈયાં આપણે ત્યાં બહુ વહેલાં દેખાય છે તેનું એક કારણ કદાચ તે પણ હોય. તે જ ન્યાયે છેક એપ્રિલ સુધી તે આપણને અહીં જોવા મળે. ફક્ત મે - જૂનમાં ગેરહાજર.

અમુક પંખીઓ આપણા શિયાળુ મુલાકાતીઓ છે, એ વાત ગામડાંના લોકો પેઢીઓથી જાણે છે. કુંજ (Common Crane) અને કરકરા (Demoiselle Crane) કદે મોટાં પંખી. તેમની હાજરી - ગેરહાજરી ગામડાંમાં સહેજે સૌની નજરે ચડે. બાકી તેમનાં આગમનની જાણ તેમના બુલંદ મીઠા અવાજથી પહેલી થાય. લાંબી હરોળમાં કે અંગ્રેજી વી આકારમાં તેઓ ઊડતાં આવે. લયબધ્ધ રીતે પાંખો હલાવતાં આવી રહેલ કુંજ અને કરકરા આકાશમાં ઝૂલતાં તોરણ લટકાવ્યાં હોય તેવાં લાગે. આવું સુંદર દ્રશ્ય ગામડાના લોકોનું ધ્યાન ખેંચ્યા વિના કેમ રહે ? શ્રાધ્ધપક્ષ આવતા હું પણ તેમની વાટ

જોવા માંડુ છું.

દિવાળીઘોડા (Wagtail) નાનાં અને નાજુક પાતળિયા પંખી. છૂટાછવાયાં ફરનારાં. આપણે ત્યાં દિવાળીના અરસામાં આવી પહોંચે. ઘોડાની જેમ વારંવાર પૂંછડી ઊંચી નીચી કર્યા કરે, એટલે ગ્રામજનોએ નામ પાડ્યું દિવાળીઘોડા. કેવું યોગ્ય નામ ? તેમની એક જાત ધોબીડો (Large Pied Wagtail) સિવાયનાં બધા દિવાળીઘોડા યાયાવર. નવેમ્બર સુધીમાં બધી જાતો અહીં આવી જાય. ગામડામાં તો ધોળો દિવાળીઘોડો (White Wagtail) લોકોનાં આંગણમાં આંટા મારી જાય. પીળકિયા (Yellow Wagtail) ભેજવાળા વિસ્તારોમાં દેખાય.

ટોળાબંધ જોવા મળનાર અન્ય યાયાવર પંખીઓમાં બતકો મોખરે. અનુકૂળ જળાશયોમાં સેંકડોથી હજારોની સંખ્યામાં હોય. કેટલીક વિરલ બતકોને બાદ કરતાં સોળેક જાતની બતકો આપણાં જળાશયોમાં જોવા મળે. આમાંથી ફક્ત ચાર આપણી સ્થાનિક, બાકીની યાયાવર. યુરોપ, સાઈબેરિયા અને મધ્ય એશિયાથી શિયાળો ગાળવા ભારત આવે. મોટા ભાગની બતકોમાં નર - માદા રંગે જુદાં. પ્રજનન ઋતુ આવતાં નરના રંગ વધારે ભભકાદાર થવા લાગે. પ્રજનન પત્યે ઝાંખા, લગભગ માદા જેવા દેખાય. ચોમાસા પછી અહીં આવે ત્યારે નર - માદાને ઓળખવા થોડા અઘરા. ડિસેમ્બર ઊતરતાં નર તેમના પ્રજનન પોષાક ધીમે ધીમે ધારણ કરવાનું શરૂ કરે. તે વખતે તેમને સહેલાઈથી ઓળખી કઢાય. બતકોની હાજરીથી સોહાતા જળાશયો પક્ષીનિરીક્ષકોનાં માનીતા સ્થળો. આવું એકાદ જળાશય શોધી કાઢજો. છેક માર્ચ સુધી તે તમને પક્ષીનિરીક્ષણનો આનંદ આપ્યા કરશે. નરના રંગપલટાના તમે સાક્ષી બનશો. ટોળાબંધ બતકોનો નિરવ જલવિહાર જોવા મળશે.

થોડાં વરસો પહેલાં રાજહંસ (Barheaded Geese) અને ગાજહંસ (Graylag Geese) આપણાં જળાશયોમાં જોવા ન મળતા. હવે ધીમે ધીમે ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતનાં જળાશયોની મુલાકાતે તે બન્ને આવતા થયા છે. દક્ષિણ ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર - કચ્છમાં ઓછા આવે છે. ‘‘આઉં....ગ, આઉં....ગ’’ એવો ઘેરો

તેમનો અવાજ સાંભળવો ગમે તેવો છે. ઋતુમાં પહેલી વાર તેમનો અવાજ સાંભળવા મળે ત્યારે પક્ષીનિરીક્ષક પુલકિત થઈ જાય. ગમે ત્યારે અને ગમે તેટલી વખત સાંભળું તોયે મને તે આનંદ આપે છે.

મોટાં યાયાવર પંખીઓમાં **ગુલાબી પેણ (Rosy/White Pelican)** અને **રૂપેરી પેણ (Grey/Dalmatian Pelican)** આપણા શિયાળુ મહેમાન થઈને મોટાં જળાશયોમાં આવી પહોંચે છે. ઘણા ભાગે તેઓ નાનાં મોટા ટોળામાં હોય. માછલીઓનો શિકાર કરવાની તેમની સમૂહ વ્યૂહરચના જોવા જેવી છે.

આ ઋતુમાં **સફેદ ઢોક (White Stork)** છેક યુરોપથી આપણા રાજ્યની મુલાકાતે આવે છે. જોકે તે બહુ વ્યાપક નથી હોતા. પંદરેક વરસ પહેલાં અમદાવાદથી નળસરોવર જતાં સાણંદ છોડ્યા બાદ એક વાર મેં તેમને ૨૦૦ - ૨૫૦ જેટલી સંખ્યામાં એક ગામડાના નાના તળાવ પર જોયેલા. તળાવમાં પાણી ઓછું થઈ ગયેલું અને માછલાં વધારે એટલે સફેદ ઢોકને તો મોટી મિજબાની થઈ ગએલી ! બિચારાં માછલાં ! પણ "जीवो जीवस्य जीवन्म" કુદરતમાં તો એ કાનુન ચાલે છે. સફેદ ઢોકની માફક **કાળો ઢોક (Black stork)** જોવા મળી જાય તો પક્ષીનિરીક્ષક ખુશ થઈ જાય, પોતાને બહુ નસીબદાર માને. વળી તે બીજા મિત્રોની મીઠી અદેખાઈનું પાત્ર બની જાય કારણકે કાળો ઢોક આપણે ત્યાં વિરલ ગણાતું પંખી છે. યુરોપ અને ઉત્તર એશિયાથી આવે છે.

જુદી જુદી જાતનાં કેટલાંય પંખીઓ અંગ્રેજીમાં Wader તરીકે ઓળખાય છે. આપણે તેમને પાણી/કાદવ ખૂંદનાર પંખીઓ કહી શકીએ. આમાંની કેટલીક જાતો ઓગણથી આવવા માંડે છે. પહેલાં નાની સરવાણી રૂપે, પછી રીતસરની નદી રૂપે. ઓક્ટોબરમાં તેમનું આગમન પૂરબહારમાં હોય.

પાણી/કાદવ ખૂંદનાર પંખીઓની કેટલીય જાતોમાં નર - માદા બન્ને પ્રજનન ઋતુમાં વધારે રંગીન બની જાય. હોંશીલા પક્ષીનિરીક્ષકો ઓગણથી જળાશયોની મુલાકાતે નીકળી પડે તો આમાંની થોડીક જાતોમાં પ્રજનન પોષાકની ઝલક તેમને જોવા મળે. મેં તેમને પાણી ભરેલ ખેતરોમાં પણ ઓગણમાં જોયાં છે. **કાળીપૂછ ગડેરા (Blacktailed Godwit)**, **પટાપૂછ ગડેરા (Bartailed Godwit)**, **મોટી બાટણ (Grey Plover)**, **સોનેરી બાટણ (Golden Plover)**, **કાળો રાતાપગ (Dusky/Spotted Redshank)**, **કાયબરંગી (Turnstone)** આવાં પંખીઓ છે.

આપણામાંથી જેઓ દરિયાકિનારા નજીક રહે છે તેમને માટે આ ઋતુ ભરચક પક્ષીનિરીક્ષણની, ખૂબ આનંદની અને એટલી જ મૂંઝવણની ! પાણી/કાદવ ખૂંદનાર પંખીઓની જાતો અનેક, પણ તેમના દેખાવમાં તફાવત નજીવા. આથી ઓળખવા અઘરા. આ ઓછું હોય તેમ જાતજાતના **ધોમડા (Gulls)** અને **વાબગલીઓ (Terns)** આપણા દરિયાકિનારાને અને જળાશયોને ધબકતા કરવા આવી પહોંચે છે. આ પંખીઓની બાબતમાં કચ્છ અને ખંભાતના અખાતના કિનારા ઘણા સમૃદ્ધ. પોરબંદર અને જામનગરના મારા

પંદર વરસના નિવાસ દરમ્યાન આ બધાં પંખીઓને જોવા માણવાનો લહાવો મેં ખૂબ લીધો છે. ભરૂચ, સુરત અને વલસાડ જિલ્લાના સમુદ્રતટ તેના પ્રમાણમાં સાવ શુષ્ક લાગે.

પાણી/કાદવ ખૂંદનાર પંખીઓની ને ધોમડા - વાબગલીઓની ભૂલભૂલામણી ઓછી હોય તેમ આ ઋતુમાં જાતજાતના **શિકારી પંખીઓ (Birds of prey)**, **ફુટકીઓ (Warblers)**, **ધાનચીડીઓ (Pipits)**, **પિદા-ચટકાર (Chats-wheaters)**, **ડૂબકીઓ (Grebes)** વગેરે આપણે ત્યાં શિયાળો ગાળવા આવે છે. તેમને ઓળખવા અઘરાં. છતાં ધીરજ અને વારંવારના નિરીક્ષણથી ઓળખાવા માંડે ખરાં.

શિકારી પંખીઓમાં **પાન પટ્ટાઈ (Marsh Harrier)** ને જોવા ઓળખવાની તક આ ઋતુમાં મળે. બીજા શિકારી પંખીઓની જેમ તેને ઓળખવી અઘરી નથી. જ્યાં બતકો અને પાણી/કાદવ ખૂંદનાર પંખીઓ વધારે હોય એવાં જળાશયો પર બહુધા તે હાજર હોય. પાણીથી થોડે જ ઊંચે ઊડતી, લાંબી પાંખો, લાંબી પૂંછડી અને સહેજ પાતળા શરીરવાળું આ પંખી તરત સૌનું ધ્યાન ખેંચે જળાશયોથી દૂર પાન પટ્ટાઈ ન દેખાય. યુરોપ, તુર્કસ્તાન અને મોંગોલિયા સુધીના પ્રદેશમાંથી તે અહીં આવે છે.

મોસમી શાહિન (Peregrine Falcon) એટલે બાજદારોનું માનીતું પંખી. પંખીઓમાં ઝડપી ઊડનારાનો શિરોમણિ. તેને શિકાર કરતો જોવાનો લહાવો મળી જાય તો પક્ષીનિરીક્ષક ધન્ય ધન્ય થઈ જાય. તેને જોવાની તક સમુદ્રતટ નજીકનાં ગામો/શહેરોના નિરીક્ષકોને વધારે. આપણું યાયાવર પંખી. શિયાળામાં ઓખા બેટ પર થતા પ્રકૃતિ પરિચય શિબિરોમાં આવનારને એ તક મળવાનો સંભવ વધારે છે. મેં તેને અવારનવાર ત્યાં જોયેલ છે.

શાહિન ન મળે તે કારણે સમુદ્રથી દૂર રહેનાર મિત્રોએ નિરાશ થવાની જરૂર નથી. દરિયાકિનારાની જેમ મોટાં જળાશયો પર આ ઋતુમાં આવતા એક રસપ્રદ શિકારી પંખીનો પરિચય તેમને પણ થાય. તે છે **મત્સ્યભોજ (Osprey)**. કદમાં સમળીથી સહે નાનો. તેને ઓળખવો અઘરો નથી. નામ પ્રમાણે તેનો ખોરાક માછલી. શિકાર કરવાની તેની રીત કાબરા કલકલિયા જેવી. લાંબી પાંખો ધીમે પણ લયબદ્ધ હલાવતો પાણીની સપાટીથી ૨૫-૩૦ ફૂટ (૮-૯ મીટર) ઊંચે ઊડતો હોય. નીચે પાણીમાં માછલી દેખાતાં કાબરા કલકલિયાની જેમ એક જગ્યાએ સ્થિર ઊડવા લાગે અને નિશાન લઈને સીધો પાણીમાં ખાબકે. તેને આમ ધૂબકો મારતો જોઈ ઉત્તેજનાથી ક્ષણેક આપણો શ્વાસ થંભી જાય. કાબરો કલકલિયો માછલીને ચાંચથી પકડે, મત્સ્યભોજ પગના પંજાથી. તે ઊડતો ન હોય તો પાણીમાંના કે નજીકના કોઈ વૃક્ષ, ખૂંટા કે એવી કોઈ જગ્યાએ નિરાંતે બેઠો હોય.

આપણને થોડી રાહત કરી આપે તેવાં થોડાંક યાયાવરો પણ આવે છે. તેમને ઓળખવા સહેલાં છે અને તેમની જીવનચર્યાનું

(અનુસંધાન પાન ૬)

“ચાલો, લેખનકાર્ય શરૂ કરીએ.”

‘વિહંગ’ ને ઘણા સહૃદયી પત્રો મળ્યા છે. અને તે ઉપરાંત અન્ય રીતે પણ મિત્રો અને શુભેચ્છકો તરફથી જે પ્રતિભાવ મળ્યો છે તે જોતાં લાગે છે કે આપ સૌના સહકારથી ‘વિહંગ’ પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેના સંવાદ અને માહિતીના આદાન પ્રદાનનું એક મહત્વનું માધ્યમ બની રહેશે.

‘વિહંગ’ના સ્વરૂપ વિષે ફરી એક વાર સ્પષ્ટતા કરી લઉં. ‘વિહંગ’ કોઈ ‘વિજ્ઞાન સામાયિક’ નથી. એકાદ વૈજ્ઞાનિક લેખ તેમાં સમાવીશું પણ પૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક સામગ્રી તેને માટે આવશ્યક નથી.

આપણે સૌ મિત્રોએ કરેલા પક્ષીનિરીક્ષણની ટૂંકી, રસપ્રદ, સચોટ, જણાવવા યોગ્ય માહિતી - નોંધ સૌને વહેંચીએ, સાથે માણીએ. એ માહિતી માટેના પ્રતિભાવો અન્ય વાચકો તરફથી મળે તો તેની ચર્ચા પણ આ જ માધ્યમ દ્વારા થઈ શકે. સમય જતાં માહિતીનો આ સંપુટ આપણને ઘણા કોયડા ઉકેલવામાં મદદરૂપ થઈ શકે. બદલાતા જતા સમય સાથે રાજ્યના પક્ષીજગતમાં થતા ફેરફારોથી આપણે માહીતગાર રહીએ અને તેના વિકાસ માટે સાનુકૂળ સંજોગો ઊભા કરવા એક સામૂહિક બળ પૂરું પાડી શકીએ.

આપણાં અવલોકનોનાં આ નાનાં નાનાં લખાણ માટે કોઈ અસાધારણ ઘટના અથવા જવલ્લે જ જોવા મળેલી કે પહેલી વાર નોંધાઈ હોય તેવી જ માહિતી હોવી જરૂરી નથી. નાની નાની વિગતો પણ સરવાળે વૈજ્ઞાનિક ક્ષેત્રે તથા પ્રકૃતિ - સંરક્ષણ (Nature conservation) ની દ્રષ્ટિએ બહુ મોટું પ્રદાન કરી શકે.

આવાં નાનાં લખાણો કેવાં હોવાં જોઈએ અને તે કેટલો મહત્વનો ફાળો આપી શકે તે જાણવા અને સમજવા માટે હું સર્વે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો જેઓને "Newsletter for Bird Watchers" નો પરિચય નથી તેમને તે વાંચી જવાની અને તેના આજીવન સભ્ય થવાની ભલામણ કરું છું. (NLBW, 2205, OAKWOOD APT., JAKKASANDRA

LAYOUT, KORAMANGALA, 3RD BLOCK, 8TH MAIN, BANGLORE 560034)

લખાણોની સરળતા, સચોટતા બતાવતા અને પક્ષીઓ સાથેની આત્મીયતા અને સહૃદયતા દેખાઈ આવતી હોય તેવા બે નાના લેખો જે Newsletter for Bird Watchers માંથી મેં ભાષાંતર કરેલા છે તે, અહીં ઉદાહરણ તરીકે આપું છું.

.....

(૧) " ડોડા ગુબ્બીમાં એક લટાર "

ઝાફર ફતેહ અલી
NLBW, જાન્યુ-ફેબ્રુ '૯૮

આજે રવિવારના રોજ ૯-૩૦ વાગ્યે હું મારા જૂના નિવાસ સ્થાનેથી ‘બંદ વોચિંગ’ માટે નીકળ્યો. ખૂબ જ આહ્લાદક દિવસ હતો. વાતાવરણમાં ધુમ્મસ હતું. એટલે માંડ અડધા ફ્લાઈંગ સુધી જોઈ શકાય. પણ દસ વાગ્યે તો આકાશ સ્વચ્છ થઈ ગયું અને તેનો ભૂરો રંગ આંખને ભરી દેવા લાગ્યો. હવાની હલકી લહેરથી સૂરજનો તાપ ખમી શકાતો.

ગયા ફેબ્રુઆરીમાં ટી. એન. પેરુમલે ઝાંપા પાસેની ગલીમાં લેન્ટાનાના છોડ પર પચરંગી શક્કરખોરાનો (Purple rumped Sunbird) માળો જોયો હતો. મને હતું કે આ વખતે પણ એ ત્યાં હશે જ, પણ લેન્ટાના જ નહોતું રહ્યું ! ત્યાં થોડેક દૂર સીલ્વર એક ઉપર ઢોર બગલા (Cattle Egret) નું આકર્ષક ટોળું બેઠું હતું. એમાં ચાર નજીક નજીક બેઠા હતાં - કદાચ એક કુટુંબના જ સભ્યો હોય ! બીજાં ત્રણ એક મેકથી થોડાં દૂર હતાં. બધાં દૂધ જેવાં સફેદ હતાં. પ્રજનન ઋતુ સમયે પરિવર્તિત થતો બદામી રંગ સહેજ પણ દેખાતો નહોતો. કદાચ આવતા મહિનામાં બદામી રંગ દેખાય. તલિયા હોલાનું (Spotted Dove) સૌમ્ય સંગીત કાનને ગમે તેવું હતું.

ત્યાં કૂપ કૂપ કૂપ કૂપ અવાજથી ધૂંકિયાએ (Coucal) તેના અસ્તિત્વની જાણ કરી. મને લાગે છે કે તેના જેટલી વ્યાપક પક્ષીની બીજી કોઈ જાતિ નહીં હોય. તમને તેનો અવાજ શહેરની ધમાલની વચ્ચે પણ સંભળાય અને દૂર દૂરના ગ્રામીણ વસવાટમાં પણ. આત્મવિશ્વાસ અને બધું જ ખાઈ શકવાની ક્ષમતાને લીધે તે અકુદરતી સંજોગોમાં પણ ટકી શકે છે. આસપાસની કેટલીક કોયલ શાંત લાગી. હવે ઉનાળો, આવશે એટલે નરનું ‘ટુવું-ટુવું’ અને માદાનું ‘કલીક-કલીક’ અને પછીની ચીસાચીસ સંભળાવા માંડશે. કોયલ છાંયડો શોધે છે. તે હંમેશાં બીજાં પક્ષીઓ કરતાં તડકાથી વધુ દૂર રહે છે. તેમને ચંદન વૃક્ષનાં ફળ ખૂબ ભાવે છે. અને તેના સુધી પહોંચવા તે દરેક પ્રકારની ચેષ્ટા કરી શકે છે. એ ઝાડના ફેલાવવામાં કોયલનો પણ ફાળો હશે જ ને ?

વીજળીના તાર પર એકલો એક સૂડો હતો, અને એક ચકલી કે જે બેંગલોરમાં જવલ્લે જ જોવા મળે છે. પોપટનાં ટોળાં ન દેખાયાં. ક્યાંક રવિવારની ઉજાણીએ પહોંચી ગયાં હશે. ખાણના ખાડાથી બનેલા તળાવમાં કાબરા કલકલિયાનું (Pied Kingfisher) નું કુટુંબ ગેરહાજર હતું. પક્ષીના બદલે ત્યાં બે છોકરાંને સેંકડો ઘેટાના ટોળાને ઘસીને નવડાતાં જોયાં. અને હા ! નાના પતરંગા (Common Green Beaeater) ની જોડીથી દ્રશ્ય જીવંત થઈ જતું હતું.

હું વિચાર કરતો હતો કે આજે શિયાળુ તારોડિયા (Swallows) કેમ ના દેખાયા અને ત્યાંજ મેં લગભગ ડઝન જેટલા, યુકેલિપ્ટસનાં ઝૂંડમાં જોયા. ઊભા રહો, એ તારોડિયા ન હતા પણ નાનાં ઝાડનાં તાજાં પાન હવામાં આમ તેમ ઝૂલતાં હતાં. આપણને જે જોવું છે એ તેની ગેરહાજરીમાં પણ કેવું દેખાઈ જાય છે એ એક અચંબો પમાડે તેવી વાત છે.

કાળાકોશી (Black Drongo) પણ થોડી સંખ્યામાં પતંગિયા ને બીજા જીવડાંને પકડવા આમથી તેમ ઊડતા દેખાયા મેં સૂકા ઝાડ પર બેસી રહેલ એકની પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું. મેં જોવું કે તે એકાએક ઊલટો ફરીને તેનાથી ૨૦ વાર દૂર ઊડતા શિકાર પર ટ્રાટક્યો. તેની પીઠ પાછળનાં જીવડાંને તેણે કેવી રીતે જોયું ? તેને ૩૬૦ ડિગ્રીની દ્રષ્ટિ હશે ?

અહીંની લગભગ બધી ખુલ્લી જમીન હવે યુકેલિપ્ટસથી ભરાઈ ગઈ છે. તેની કિંમત ભલે ગમે તેટલી ઉપજતી હોય પણ તેઓ એક કદરૂપું દ્રશ્ય ઊભું કરે છે અને તેમના વડે થતા પર્યાવરણના નુકશાનને લીધે એક પ્રકારનો અણગમો ઉપજાવે છે. આગળ ચાલતાં આમલી, પીપળો, વડ અને લીમડાનાં ઝાડ આવ્યાં. યુકેલિપ્ટસ કરતાં તેમનો છાયો કેટલો જુદો હતો અને તેઓ કેટલાં પ્રકારના જીવોને ખોરાક પૂરો પાડતા હતા !

હું લગભગ બપોરે ડોડા ગુબ્બી તળાવ પાસે પહોંચ્યો - પાણીનાં થોડાં ખાબોચિયા હતાં. તુતવારીઓ (Sandpiper) માટે પણ પૂરતા ન કહેવાય. કિકેટની મેચ પૂર જોશમાં ચાલી રહી હતી. મોટાં ખાબોચિયામાં ત્રણ બતકો જોઈને મને નવાઈ લાગી. પહેલાં તો દેખાવમાં સીંગપર (Pintail) લાગી પણ પાલતું (Domesticated) નીકળી.

ભોંય ચકલીએ (Blackbellied Finch Lark) તેના અદભૂત અવકાશી વ્યાયામ પછી જમીન પર ઊતરીને મારું સ્વાગત કર્યું. ત્યાં ચાર ખેરા (Scavenger Vulture) હતાં. તેમાં બે સફેદ ને બે અપરિકવ હતા. નજીકના પાળા પર આવેલા કરંજના ઝાડમાંથી કંસારા (Coppersmith) અને નાના લીલા કંસારાએ (Small Green Barbet) પ્રયાણ કરીને તે કાણના ચહેરા પર

એક સ્મિત લાવી દીધું.

થોડીક કાણી બગલી (Pond Heron), એક વચેટ ધોળો બંગલો (Median Egret), ધોબીડો (Large Pied Wagtail) અને કાબરા પિદા (Pied Bushchat) ની હાજરીએ એવી પ્રતીતિ કરાવી કે જો થોડી તક મળે તો કુદરત પોતાની સર્વાંગ સુંદરતા સાથે પાછી ખીલી ઊઠે. આપણે તેને એ તક આપીશું?

(૨) " નાનકડું આશ્ચર્ય "

એન.કે.ત્યાગરાજ
NLBW, જાન્યુ-ફેબ્રુ '૯૮

'૩૦ મી જાન્યુ. ૧૯૯૭ના રોજ જ્યારે હું સવારે સવા આઠે ઓફીસ જતો હતો ત્યારે નાના શક્કરખોરાની (Small Sunbird) એક જોડીને પ્લાન્ટની આસપાસ ઊડતી અને ગાતી જોઈ.

મેં જોયું કે તે માળો બનાવે છે એટલે તેમનું નિરીક્ષણ કરવાનું શરૂ કર્યું.

નર અને માદા બંને માળો બનાવવામાં પ્રવૃત્ત હતા, પણ નર થોડો વધારે ચપળ અને કાર્યરત લાગ્યો. બંને, દર ૧-૨ મિનિટ પછી ૩, ૭ન, વાળ વગેરેના ટુકડા લાવતા અને ૧૦-૧૫ સેકન્ડમાં માળામાં ગોઠવી દેતા. દરેક વખતે નર પહેલો આવતો. નજીક પડિરવાની (Erythrina) ડાળી પર બેસતો અને બધી બાજુએ ડોક ફેરવીને ચી...ચી...ચીક...ચીક... અવાજ કરતો. પછી માદા આવતી અને માળો બનાવવાનું ચાલુ રહેતું. આ રીતે સતત કામ કરતાં સુંદર લટકતો માળો ૪ દિવસમાં તૈયાર થઈ ગયો. પાંચમાં દિવસે (૪-૨-૯૭) માદા ઈંડાં મૂકવા બેઠી. ૫-૨-૯૭ ના રોજ પહેલું અને ૬-૨-૯૭ના રોજ બીજું ઈંડું મૂક્યું (છઠ્ઠાને સાતમો દિવસ). ઈંડાં માળામાં તળિયે હતાં અને મારે માળાને જરા પણ ખલેલ પહોંચાડવી ન હતી એટલે ઈંડાંનો રંગ જાણી ના શક્યો.

ઈંડા સેવાય તે દરમ્યાન માદા વચ્ચે વચ્ચે આજુબાજુના ચારપાંચ જુદા જુદાં ઝાડના ફૂલ પર જઈ આવતી.

૧૯મી ના રોજ મેં બે નાનાં નાજુક બચ્ચાં જોયાં એટલે કે ઈંડા સેવતાં પંદરેક દિવસ થયા. બંને નર અને માદા વાલી તરીકેની સંભાળ રાખતાં પણ નર અત્યારે પણ વધુ તેજ લાગ્યો. એકવાર પીળીચાંચ ફૂલસૂંઘણી (Tickell's Flowerpecker) નજીકના ઝાડની ડાળીએ આવીને બેઠી ત્યારે નરે તેને પાછળ પડીને ભગાડી મૂકી.

ફૂલનો રસ ચૂસતાં પક્ષી તેમનાં બચ્ચાંને નાની ઈંચળોનું ભોજન કરાવતાં જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. તેની આ ખોરાકની ટેવને લીધે તે પરાગનયનમાં તો મદદરૂપ થશે જ પણ સાથે જંતુનાશક પક્ષી તરીકે પણ ફાળો આપી શકશે.

બે લગભગ મોટાં થઈ ગયેલાં બચ્ચાં હવે માળામાંથી ઠોકું બહાર કાઢવા લાગ્યાં. લગભગ ૨૧ દિવસ પછી (૯-૧૦ માર્ચ ૯૭) મેં જોયું કે બચ્ચાં માળામાંથી બહાર નીકળવા તળિયામાં કાણું પાડવાનો પ્રયત્ન કરતાં હતાં, પણ તેમ થઈ શક્યું નહીં. બીજે દિવસે સવારે ૧૦.૩૦ વાગ્યે તેઓ બહાર આવ્યાં.

બંને વાલી ખૂબજ ઉત્તેજિત અને રઘવાયા થઈ, ઊડવાનો પ્રયત્ન કરતાં બચ્ચાંની આસપાસ ફરતાં હતાં. છેવટે નવી પેઢી બપોરે ૩.૩૦ વાગ્યે ઊડીને ચાલી ગઈ. આખો પ્રસંગ ૪૩ દિવસમાં પૂરો થયો.

આ બંને લખાણોની વિશેષતા એ છે કે તેમાં કશું અસાધારણ નથી પણ એક નિખાલસતા છે. સરળતા છે. અવલોકનની

ઝીણવટભરી સચોટ નોંધ છે. માહિતીમાં પક્ષીનિરીક્ષણનો ઊંડો અભ્યાસ અને અનુભવ છતાં થાય છે.

'ત્યાં લેન્ટાના જ ન હતું', 'ખાણથી બનેલા ખાડામાં કાબરા કલકલિયા (Pied Kingfisher) નું કુટુંબ ગેરહાજર હતું', 'યુકેલિપ્ટસનું જંગલ એક કદરુપું દ્રશ્ય ઊભું કરે છે' વગેરેમાં પ્રકૃતિ સંરક્ષણના પ્રશ્નો તરફનો સહજ પણ સ્પષ્ટ અંગુલિનિર્દેશ છે.

'ધૂંકિયા (Coucal) જેટલી વ્યાપક કોઈ જાતિ નહીં હોય', 'કોયલ બીજા બધાં પક્ષીઓ કરતાં તડકાથી વધુ દૂર રહે છે', 'શું કાળાકોશીની (Black Drongo) દ્રષ્ટિ ૩૬૦° હશે?' વગેરેમાં પક્ષીઓના વર્તન વિષેનું ગહન ચિંતન અને અભ્યાસ દેખાય છે.

આજ રીતે બીજા લેખમાં ધ્યાન ખેંચે તેવી વસ્તુ એ તેમણે કરેલી નોંધની ચોકસાઈ છે.

લેખનકાર્ય, પક્ષીનિરીક્ષક માટે અતિ આવશ્યક છે. આપણા સંજોગોમાં જ્યાં પધ્ધતિસરના સંશોધન માટે જોઈએ તેવું માળખું નથી, અને જે ખૂબ જ ખર્ચાળ છે ત્યાં આપણા જેવા પક્ષી નિરીક્ષકોના નાનાં અવલોકનો પક્ષીશાસ્ત્રના વિકાસમાં અને સરવાળે પક્ષી જગતના યોગક્ષેમમાં ખૂબ જ મહત્વનો ફાળો આપી શકે.

સાથે સાથે બીજી મહત્વની વાત એ છે કે અંગ્રેજી માધ્યમમાં વાતની રજૂઆત કરવાની ઓછી ફાવટ અને અનિચ્છાને લીધે રાજ્યના મોટા ભાગના પક્ષી નિરીક્ષકો પોતાની પક્ષી નિરીક્ષણની વિગતો પ્રકાશિત (Reporting) કરવાથી દૂર રહ્યા છે. અંગ્રેજી માધ્યમના અવરોધ ઉપરાંત, આ દિશામાં એક સ્વાભાવિક ઉદાસીનતા દેખાય છે.

'વિલંગ' તેમજ અન્ય પ્રકૃતિ વિષયક ગુજરાતી સામયિકો રાજ્યના સૌ પક્ષી નિરીક્ષક મિત્રોને પોતાની રજૂઆતનું એક સરળ માધ્યમ પૂરું પાડી શકે અને આ રીતે, આ પ્રવૃત્તિ (કે જવાબદારી ?) અંગ્રેજી માધ્યમમાં રજૂઆત કરી શકવાની ક્ષમતા ધરાવતા થોડાક પક્ષી નિરીક્ષકો પૂરતી જ સીમિત ન રહેતાં વધુ વ્યાપક બની શકે.

પણ એક વાત ધ્યાનમાં રાખવી જરૂરી છે. પક્ષી નિરીક્ષણ, શોખ ઉપરાંત એક વિજ્ઞાન છે. અને વૈજ્ઞાનિક અભિગમની શિસ્ત, પક્ષી નિરીક્ષણમાં, તેની સ્થળ ઉપરની નોંધમાં અને ત્યાર પછીના અહેવાલમાં દાખવવી અતિ આવશ્યક છે.

અવલોકનોમાં ચીવટ, નોંધ કરવામાં બેવડી ચોકસાઈ અને ત્યાર બાદ પ્રકાશિત સામગ્રીમાં સંયમ અને પ્રામાણિકતા, આ રીતે એકઠી થયેલી માહિતીની વિશ્વસનીયતામાં વધારો કરશે.

તો, આજથી જ ચાલું કરીશું લેખનકાર્ય ?

૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૧૫.

પ્રાનરકાલે પંખીન દુલ
પ્રથમ પોષણ મૃદુ,
ખૂંટ્યા પોષણે નિર્મલ નિચ્છલ
નમ આમુ આ જુલ !

ગણેન્દ્ર શુક્લ

‘વિહંગ’ ના માધ્યમથી ગુજરાતના પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રો વચ્ચે એક સેતુ બાંધવાની પહેલ થઈ છે. આ પ્રશંસનીય પ્રયાસમાં સહભાગી થવું ન ગમે? એટલે જ જ્યારે સ્નેહી શ્રી ડો. બકુલભાઈએ વિહંગ માટે કાંઈક લખવાનું કહ્યું, તરત જ મેં સ્વીકાર્યું. અહીં ત્યારે, એક નાનો પણ મારા મતે ખૂબ અગત્યનો વિચાર આપ સૌની સમક્ષ મૂકું છું. આ વિચાર છે - ‘પક્ષીનિરીક્ષણમાં પરિપક્વતા’નો.

પક્ષીનિરીક્ષણ એટલે પક્ષીઓના અવલોકનથી તેમના વિશે સમજ કેળવવાનો વિષય. આ તો શોખનો વિષય છે, એમાં વળી પરિપક્વતા કેવી? સાચી વાત છે. પક્ષીનિરીક્ષણની શરૂઆત તો સૌ શોખથી જ કરે છે. તમે જો તમારા પક્ષીનિરીક્ષણના શરૂઆતના દિવસો યાદ કરશો, તો માત્ર પક્ષીઓની યાદી બનાવવામાં રચ્યો પચ્યો પક્ષીનિરીક્ષક દેખાશે... આ સ્વાભાવિક વાત છે. પણ શું પછી આપણા અભિગમનો વિકાસ થાય છે ખરો? મેં જોયું છે, કે આપણામાંના ઘણાખરા પક્ષીનિરીક્ષકો અને ‘પક્ષીપ્રેમીઓ’ ઘણો સમય આ શોખ પોષ્યા પછી માત્ર નવાં સ્થળો અને નવાં પક્ષીઓને જોઈ રાજી થવામાં જ સમય આપે છે. પણ સાચા અર્થમાં પક્ષીઓના સંરક્ષણ અને યોગક્ષેમ માટે કાર્ય કરતા હોય, તેવા પક્ષીનિરીક્ષકો કેટલા? હું એમ નથી કહેતો, કે નવાં પક્ષીઓ જોવા કે તેમની યાદી બનાવવી બિનજરૂરી છે. તે પણ જરૂરી છે. પણ પ્રશ્ન એ છે કે શું પક્ષીનિરીક્ષણને માત્ર આટલા પૂરતું જ સીમિત કરી શકાય? શું પક્ષીનિરીક્ષણના અભિગમનો વિકાસ પણ એટલો જ જરૂરી નથી?

મેં પોતે પણ કદાચ આ વિષય પર વધુ વિચાર કર્યો ન હોત, જો ભારતના શ્રેષ્ઠ પક્ષીવિદ્માંના એક ગણાતા શ્રી લલકુમાર ખાયરના એક વાક્ય પર મેં ધ્યાન ન આપ્યું હોત.... મને બરાબર યાદ છે, બાકોર (પંચમહાલ) ખાતે વિશ્વ પ્રકૃતિ નિધિ - ભારત (WWF-India) ની એક પર્યાવરણ શિક્ષણ શિબિરમાં લલકુમાર સાહેબે મને કહ્યું હતું કે, “હવે હું પક્ષીનિરીક્ષણ નથી કરતો, એ તો ઘણું કર્યું, હવે તો મારો રસ પક્ષીઓ અને તેમના રહેઠાણોના સંરક્ષણમાં છે અને હું ઈચ્છું કે દરેક પક્ષીનિરીક્ષક પણ આ વિષયમાં વિચારે!...” આપણે સૌ પક્ષીનિરીક્ષકો, પક્ષીપ્રેમીઓ, પ્રકૃતિ અને પક્ષીઓ પાસેથી આટલું બધું મેળવીએ છીએ - આનંદ, જ્ઞાન, શાંતિ... વગેરે, પરંતુ શું આપણે બદલામાં કાંઈ આપીએ છીએ? આજે કેટલાંય પક્ષીઓ વિશ્વમાંથી નામશેષ થવાની અણી ઉપર છે, થોડાં તો થઈ ગયાં છે, અને જો સંરક્ષણના પ્રયાસો નહીં થાય, તો અન્ય કેટલાંય જોખમમાં મુકાઈ જાય તેવી પરિસ્થિતિ છે. જો આમ જ પક્ષીઓનો અને તેમના રહેઠાણો-જેવાં કે જંગલો, જળપ્લાવિત ક્ષેત્રો, ઘાસિયા મેદાનો, વગડા વગેરેનો વિનાશ થતો રહેશે, તો આવનારા દસકામાં કદાચ પક્ષીનિરીક્ષકોએ મ્યુઝિયમ કે પ્રાણી સંગ્રહાલયમાં જ પક્ષીઓ જોવા જવું પડશે!

સમગ્ર દેશમાં પર્યાવરણ સંરક્ષણના ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરનારી સંસ્થાઓ તથા વ્યક્તિઓ જૂજ છે. શું પક્ષીનિરીક્ષકો તરીકે આપણે એટલી પરિપક્વતા ન લાવી શકીએ કે જેમાં આપણને રસ છે, જે આપણને આકર્ષે છે, એવાં વિહંગોને તથા તેમના રહેઠાણોને બચાવવા માટે કોઈ હકારાત્મક પગલાં લઈએ?

આ પ્રશ્નોના પ્રતિભાવરૂપે અમે વિશ્વ પ્રકૃતિનિધિ-ભારત ની અમદાવાદ શાખા દ્વારા એવા કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવાનું શરૂ કર્યું કે જે પક્ષીનિરીક્ષકોને આ દિશામાં વિચારવા પ્રેરે અને માર્ગદર્શન આપે. ૫ મી સપ્ટેમ્બર, ૯૬ ના દિવસે “સારસ વોચ” નામના એક દિવસીય

કાર્યક્રમનું આયોજન સુંદરવન સાથે મળીને અમે કર્યું. ખેડા જિલ્લામાં સારસ, તેમના માળા અને રીતભાત, ઉપરાંત જળાશયોના અન્ય પક્ષીઓ જોવાનું તો ધ્યેય હતું જ, વધુમાં સારસ જેવા આકર્ષક અને જાજરમાન પક્ષીને બચાવવામાં આપણે કેવી રીતે મદદરૂપ થઈ શકીએ તે અંગની ચર્ચાનું પણ ધ્યેય રાખ્યું હતું. ખાસ કરીને, વ્યક્તિગત રીતે આપણે ખાનગી જમીન ઉપર પક્ષીઓને માટે રહેઠાણ પૂરાં પાડી શકીએ કે કેમ તથા સારસ બેલડાંને દત્તક લઈ તેમના માળા બને, ઈંડા મૂકાય, સેવાય અને બચ્યાં જન્મી મોટાં થાય ત્યાં સુધી સતત નિરીક્ષણ કરી સલામતી પૂરી પાડવા અંગેની ચર્ચા કરી હતી. આ કાર્યક્રમમાં અમે પક્ષીનિષ્ણાત ડો. ભવભૂતિ પારાશર્યનું માર્ગદર્શન તથા જાણીતા પક્ષીવિદ્ શ્રી લાલસિંહ રાઓલ નો સહકાર મેળવવામાં સદ્ભાગી થયા. આ કારણે વૈજ્ઞાનિક અને પક્ષીનિરીક્ષક બન્નેના અનુભવ અને અભિગમનો લાભ મળ્યો. આ કાર્યક્રમની શરૂઆતમાં જ અમે ભાર મૂક્યો હતો, કે આ “સારસ વોચ” પૂરી થાય, પછી સાચું કામ શરૂ થાય છે.

આ કાર્યક્રમ તો થઈ ગયો અને પછી બે વર્ષ સુધી કાંઈ પ્રતિભાવ ન આવ્યા. પણ, બરોબર બે વર્ષ પછી એટલે કે સપ્ટેમ્બર ૧૯૯૮ માં બે ખૂબ જ પ્રોસાહનરૂપ ઉદાહરણો મળ્યા, જ્યાં પક્ષીનિરીક્ષકો દ્વારા પક્ષીસંરક્ષણ માટે સુંદર યોગદાન થયું.

પહેલો પ્રસંગ હતો, થોળ તળાવ અને તેની નજીકના વિસ્તારમાં કંદર્પ કાટજુ દ્વારા સારસના ત્રણ માળાની જગ્યા શોધી આ સમાચાર અમને આપવાનો. આમાં તેમણે સ્થાનિક લોકોની મદદ લીધી હતી. તથા વારંવાર થોળની મુલાકાત પણ. આ માળા મળ્યા બાદ સળંગ એક મહિના સુધી કંદર્પભાઈ તથા વિશ્વ પ્રકૃતિ નિધિ ભારતની અમદાવાદ શાખાના ઉત્સાહી સ્વયંસેવકોએ લગાતાર અવલોકનો કરવાનું ચાલુ રાખ્યું. છેવટે દરેક માળામાં બે બચ્યાં એમ કુલ છ બચ્યાં જન્મ્યા. હજુ પણ કંદર્પભાઈ તથા સ્વયંસેવકો તેની નોંધ રાખી જ રહ્યાં છે. બીજો પ્રસંગ હતો, અમારા જ એક પ્રકૃતિપ્રેમી લવાજમી મિત્ર યોગેન્દ્ર શાહે સુરેન્દ્રનગર ખાતે સારસના ત્રણ બેલડાંના માળા તથા ઈંડા મૂક્યા અને બચ્યાં થયાં ત્યાં સુધીની સમગ્ર પ્રક્રિયાના ફોટોગ્રાફ્સ બતાવ્યા તથા ગર્વથી કહ્યું કે આ ત્રણેય માળાના બચ્યાં હયાત છે અને મજામાં છે. આ બે ઘટનાઓ ખૂબ જ ધ્યાન આપવા લાયક છે. અને આ જ સંદેશ છે પક્ષીનિરીક્ષકની પરિપક્વતાનો તથા સાચા પ્રયત્નનો. પ્રકૃતિ પોતાની રીતે સંપૂર્ણ છે. પરંતુ આપણા દ્વારા જે હાનિ થઈ છે, તેના વળતરરૂપે જો આપણે કાંઈ કરીએ તો તે યથાર્થ છે.

અંતમાં થોડાં સૂચનો છે, જે પક્ષીનિરીક્ષક મિત્રોને ઉપયોગી થશે તથા લાંબા ગાળે પક્ષીઓના સંરક્ષણમાં પણ ઉપયોગી નીવડશે.

(૧) જોયેલાં પક્ષીઓની નોંધ રાખવી. મગજમાં જે હોય તે વહેલા મોડા વિસરાઈ જાય છે. પણ લખેલું હંમેશા તમારી પાસે જ રહેશે. રસપ્રદ અવલોકનો, નવાં પક્ષીઓ વગેરેની વિગતો આપણી પાસે હોવી જરૂરી છે.

(૨) જે સ્થળે પક્ષીનિરીક્ષણ કરીએ ત્યાંની વિગતો જેવી કે તેમાં આવતા ભૌગોલિક કે જૈવિક ફેરફાર, વરસાદ તથા અન્ય પરિબળોની અસર, વનસ્પતિ, માનવ-પ્રભાવ વગેરે.....

(૩) આ કાર્યમાં અન્યને ઉત્સાહી બનાવી સામેલ કરીએ

અને પ્રાપ્ત માહિતીની આપણે કરીએ.

(૪) પક્ષીઓનાં સંરક્ષણમાં સીધો ભાગ લઈએ. દા.ત માળાઓના અવલોકન કરવાં, રક્ષણ આપવું, જોખમાયેલા પક્ષી રહેઠાણોને માટે રજૂઆત કરવી, કુદરતી કે માનવ આપત્તિના સમયે ત્યાં શક્ય એટલી સહાય કરવી વગેરે.... પક્ષીઓના સંરક્ષણને લગતા લેખન કાર્યની સૌએ પોતપોતાની રીતે શરૂઆત કરવી.

આપણામાંના ઘણાખરા કદાચ જાણતા હશે કે પક્ષીનિરીક્ષકો

અને પક્ષીપ્રેમીઓનું પક્ષીશાસ્ત્ર (Ornithology) માં ઘણું મોટું પ્રદાન રહ્યું છે. આ પરિપક્વ અભિગમ - જવાબદારીનો અભિગમ અપનાવીને જો કામ થશે તો ગુજરાતમાં જ પક્ષીનિરીક્ષકોની સંખ્યા જોતાં તો ઘણુંબધું થઈ શકે. માત્ર વિચાર પૂરતો નથી, નક્કર કાર્ય પણ જોઈશે... રાહ જોવી કદાચ પાલવે એમ નથી... હજુ બાજી આપણા હાથમાં છે, પછી કદાચ મોડું થઈ જાય...

૧૮, સુકોમલ ફ્લેટ્સ, રામદેવનગર, અમદાવાદ-૧૫.

(પંખી પંચાગ, અનુ. પાના ૨ થી)

નિરીક્ષણ આનંદદાયક છે. આવા મુલાકાતીઓ એટલે જુદીજુદી જાતનાં માખીમાર પંખીઓ અને ગંદમ. માખીમાર પંખીઓ (Flycatchers) વનરાઈમાં વસનાર જ્યારે ગંદમ (Buntings) ખેતર પાદર અને વગડાંમાં ફરનારા.

કેટલાંક પંખીઓ આ ઋતુમાં થોડા વખત પૂરતાં જ દેખાય. સ્થળાંતર પ્રવાસ કરતાં તેઓ ગુજરાતમાંથી પસાર થઈ આગળ નીકળી જાય છે. બીજાં યાયાવરોની જેમ શિયાળો ગાળવાં અહીં રોકાતા નથી. વળી વળતી મુસાફરી તેઓ બીજા માર્ગે કરે છે, એટલે વસંત ઋતુમાં આપણા રાજ્યમાંથી પસાર થતા નથી. તેઓને વટેમાર્ગુ પંખી (Passage migrants) કહે છે. કાશ્મીરી ચાષ (Kashmir Roller) આવું પંખી છે. સપ્ટેમ્બર અધવચથી ઓક્ટોબર અધવચ સુધીના સમયમાં અહીંથી નીકળે છે. વરસોથી એ વખતે થતા હિંગોળગઢ પ્રકૃતિ પરિચય શિબિરમાં જાઉં છું ત્યારે તે વિસ્તારમાં કાશ્મીરી ચાષ અચૂક જોવા મળે છે. હમણાં તા. ૪-૫-૬ સપ્ટેમ્બર ત્યાં હતો ત્યારે પાણિયાદ છોડ્યા બાદ તાર પર બેઠેલા જોવા મળતા હતા. ભારતમાં કાશ્મીર ચાષ કાશ્મીર તેમજ તૂર્કસ્તાન અને પશ્ચિમ એશિયા તરફથી આવે છે.

આવું બીજું વટેમાર્ગુ પંખી છે લાલપીઠ લટોરો (Redbacked Shrike). આપણા પચનક લટોરા (Baybacked Shrike) જેવડો અને દેખાવે તેનાં જેવો. ઓળખવામાં થાપ ખાઈ જવાય. ઉત્તર ગુજરાત તેમજ કચ્છ - સૌરાષ્ટ્રમાંથી સપ્ટેમ્બર - ઓક્ટોબરમાં પસાર થાય છે. આવે છે યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયામાંથી. ટપકીલો માખીમાર (Spotted Flycatcher) એ આપણું ત્રીજું વટેમાર્ગુ પંખી. એ પણ ઓક્ટોબરમાં દેખાય. મધ્ય ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતના મિત્રોએ આ ત્રણમાંથી કયા કયાને, કયાં અને કયારે જોયા તે જરૂર લખે. ટપકીલો માખીમાર પૂર્વ યુરોપ અને પશ્ચિમ એશિયાથી આવે છે.

આપણાં ઘણાંખરા પંખીઓની પ્રજનન ઋતુ યોમાસું. ઓક્ટોબરમાં તો યોમાસું પૂરું થઈ જાય. આમ છતાં શ્વેતપંખ જલમાંજર (Pheasant-tailed Jacana), કાળો જલમાંજર (Bronzewinged Jacana), જલમુરઘી (Moorhen), નીલ જલમુરઘા (Purple Moorhen), પાનલવા (Painted Snipe) જેવાં કેટલાંક પંખીઓનું પ્રજનન ઓક્ટોબરમાં ઓછું વધતું ચાલતું હોય. પાનલવા સિવાયનાં બચ્ચાંને પાણીમાંના વેલાના પાન પર કે અન્ય વનસ્પતિ પર તેમના માબાપની આગળ પાછળ ચાલતાં જોવા એ એક લહાવો છે.

તમારા જળાશયની નજીક બાવળની કાંટ કે બીજાં મોટાં ઝાડ હોય તો બધી જાતના બગલા (Egrets & Herons), કાજિયા (Cormorants), સર્પગ્રીવ (Darter), ફાટીયાંચ ઢોંક (Openbill Stork), પીળીયાંચ ઢોંક (Painted Stork), સફેદ કાંકણસાર (White Ibis) નું પ્રજનન તેમની માળાવસાહતોમાં ચાલતું જોવા મળી જાય. આમાંના કેટલાક માળા બાંધવામાં પડ્યા હોય, કેટલાક ઈંડા સેવતા હોય તો બીજા કેટલાક તેમના બચ્ચાંઓને ખવરાવતા હોય. તેમની આ પ્રવૃત્તિનું અવલોકન કરતાં એક વાત ખ્યાલમાં રાખજો કે તમારી હાજરીથી તેમને જરા પણ ખલેલ ન પહોંચે. સલામત અંતર રાખીને જોજો.

નવેમ્બરના અંત સુધીમાં મોડા આવનાર યાયાવરો ય આવી ગયા હોય. આમ તેમની આવન જાવન પૂરી થાય. જ્યાં હોય ત્યાં બધાં ઠરી ઠામ થાય. હા, એક વાતની ચોખવટ કરી લઉં. ઠરીઠામ થાય એટલે તેમની રીતસરની લાંબી સ્થળાંતર યાત્રા પૂરી થાય. બાકી આહાર-વિહારની અનુકૂળતા મુજબ પાંચ પચીસ કિ.મી. આમ તેમ એવી હરફર ચાલુ રહે ખરી. નવેમ્બર બાદ તમારા માનીતા જળાશય પર નવા મહેમાનો ભાગ્યે જ આવે. નજીકના સ્થળોની હરફરને લીધે જે હોય તેમની સંખ્યામાં થોડી વધઘટ થાય ખરી.

સી/ર, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ સામે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ ૫૧.

(પક્ષીનિરીક્ષણ - એક તંદુરસ્ત શોખ અનુ. પાન ૮ થી)

ઘરમાં પસાર કર્યો નથી.

વહેલી સવારે પ્રદુષણરહિત વાતાવરણમાં ખેતરોમાં અથવા વગડામાં કે તળાવ કાંઠે પંખીડાઓ પાછળ હળવા મનથી રખડવું એ તબીબી શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ખૂબજ આવકાર્ય છે. આપણી અમૂલ્ય તંદુરસ્તીની જાળવણી માટે વિના પ્રયત્ને ભરપૂર ઓક્સીજન આપણા એકે એક અંગને નવજીવન બક્ષે છે.

પક્ષી નિરીક્ષણ એક એવો શોખ છે જે તમને શહેરના, માણસે રચેલા કોંક્રીટ જંગલમાંથી ઈશ્વરરચિત લીલાછમ જંગલોમાં ખોવાઈ જવાનો ભરપૂર લહાવો આપે છે. પહાડોમાં, સાગરકાંઠે, ઊંચા ઊંચા પાણીના ધોધ અને ખળખળ વહેતાં ઝરણાંઓની વચ્ચે રખડવાનો નાદ લગાડે છે. જિંદગીમાં ભારેખમ દુઃખોને ભૂલીને બાળક જેવા હળવા ફૂલ બનવાની તક આપે છે.

૧૦-એ, સ્વીટહોમ સોસાયટી, શ્રેયસ ફાઉન્ડેશન પાસે, આંબાવાડી, અમદાવાદ-૧૫.

નિરીક્ષણ નોંધ

(શ્રી નવનીત ભાઈ વર્ષોથી પક્ષીનિરીક્ષણ કરે છે. અન્ય મિત્રોને માર્ગદર્શન મળે એ આશાએ તેમના પત્રોમાંથી તેમની થોડીક નિરીક્ષણ - પ્રસાદી નીચે આપી છે.)

(૧) તા. ૧૫-૩-૯૮ના પત્રમાંથી :-

ઘોઘાના દરિયાકાંઠે દર વરસે હજારો હંજ (Flamingo) જોવા મળતા તે આ વખતે પ્રમાણમાં ઘણાં ઓછા જોવા મળ્યા.

છેલ્લા બે વર્ષથી એક પણ સારસ ભાવનગરની ગણતરીમાં આવ્યું નથી. પહેલાં તો બોર તળાવ, ઘોઘા, કરડો ડેમ, વલ્લભીપુર આસપાસ અમૂક જોવા મળતાં. એટલું જ નહીં ત્યાં પ્રજનન પણ કરતા. પરંતુ માનવ - વસાહતો અને જળાશયો પરનો માનવ હસ્તક્ષેપ વધતાં આ પંખી ક્યાં ચાલ્યા ગયા તેની કાંઈ ખબર પડતી નથી. તમારી બાજુ સારસની શું હાલત છે ?

આ આઘાતજનક સમાચારની સાથે એક આશ્ચર્યજનક જળાશયની વાત કરું. મારા ઘરથી આશરે ૨ કિ.મી. દૂર રૂવા ગામ છે. તેના પાદરમાં એક નાનકડી તળાવડી છે. આમ તો તેમાં ભેંસો પડીને નહાય છે. પરંતુ આશરે પાંચેક વીઘા જેટલા વિસ્તારમાં આવેલ આ તળાવડીની પક્ષીસૃષ્ટિ જુઓ તો નવાઈ પામી જાવ.

આશરે ૫૦ થી ૧૦૦ ગજપાઉ (Blackwinged Stilt) હંમેશાં ત્યાં હાજર હોય. ચમચા (Spoonbill), મોટા ધોળા બગલા (Large Egret), કાણી બગલી (Pond Heron) તો ખરા જ. થોડી તુતવારી (Sandpiper) પણ ખરી. સાથે કાજિયા (Cormorant) અને જલમુરઘી (Moorhen). બતકોમાં ટીલિયાળી બતક (Spotbill), ગયણો (Shoveller), લુહાર (Gadwall), ચેતવા (Gargany), પિયાસણ (Wigeon), ગિરજા (Cotton Teal) અને નકટા (Comb duck). વધારામાં નાની ડૂબકી (Little Grebe).

આમાં વધુ સંખ્યા ટીલિયાળી બતક અને લુહારની. એકાદ બે સફેદછાતી કલકલિયા (Whitebreasted Kingfisher) પણ ખરા. વચ્ચે રાતાપગ (Redshank) પણ હતા. આટલા પંખી છેલ્લા ૧૫ દિવસથી ત્યાં દેખાય છે. પરમ દિવસ સુધી મેં બરાબર ચેક કર્યું છે. કહેવાય ત્યારે માત્ર તળાવડું !

તળાવની પાળથી આશરે ૦૫ કિ.મી. દૂર ઘઉં અને રજકાના વાવેતરની વાડીઓમાં બદામી માખીમાર (Brown Flycatcher) ની સાથે મેંદિયો પિદ્ધો (Stone chat) કાબરો પિદ્ધો (Pied Bushchat) તેમજ બે જાતની ફુતકીયો (Warbler) અને નસીબ હોય તો લાવરીઓ (Quail) પણ જોવા મળી જાય છે.

મારા ઘરે તા. ૧૨/૩ સુધી ચટકી માખીમાર (Red breasted Flycatcher) જોવા મળતો. કાલથી નથી દેખાણો.

(૨) તા. ૩૧-૮-૯૮ ના પત્રમાંથી :-

(૧) ભગતડા (Coots)નાં માળા રૂવાપરી બાજુના બે

તળાવડામાં માલુમ પડ્યા છે. બચ્ચાં હજુ જોયાં નથી. માળા પર ભગતડાને બેસતા જોયેલ છે. વૉચ રાખી છે.

(૨) મોટા ભાગના પાણી/કાદવ ખૂંદનાર (Waders) આજથી પંદરેક દિવસ પહેલાં આવી ગયાં છે. દા.ત. ટીલિયા (Ruff), ઊલટીયાંચ (Avocet), તુતવારીઓ (Sandpiper), કુંજ (Common Crane) હજુ નોંધાણી નથી.

(૩) સવારના કાયમ હું એક કલાક રૂવાની સીમમાં ફરવા જાઉં છું, જાહેર માર્ગથી દૂર ખેતરોના શેઢે. સામાન્ય રીતે કેચીપૂછ વાબગલી (River tern) તળાવ તેમજ નદીના પાણીમાંથી ખોરાક પકડે છે. હું જે સીમમાં આંટા મારું છું ત્યાંથી પાણી ઘણું દૂર છે. પરંતુ છેલ્લા એક અઠવાડિયાથી તેને ઊભા પાકની ઉપરથી ઊડતાં ઊડતાં હવામાં ડૂબકી (dive) મારીને જીવાત પકડતી અવારનવાર જોઉં છું. કોઈ એકલ દોકલ નહીં, ત્રણ ચાર કેચીપૂછ વાબગલીઓ આમ કરે છે.

તેની આવી વર્તણૂકનો હેવાલ મેં ક્યાંય જોયો નથી માટે આપને જણાવું છું. આ ઉપરાંત અત્યારે તેનું સંવનન (Courtship) ચાલતું હોય તેવું પણ મને લાગ્યું. કારણ ગઈ કાલે એક જોડી સતત એક બીજાનો પીછો કરીને હવામાં ગુલાંટો ખાતી, ઘડીક ઉપર આકાશમાં ચડતી તો ઘડીક જમીન પર નીચે આવતી, ઉડાનની નોખી નોખી કળાઓ દેખાડતી અને તેનો વિશિષ્ટ અવાજ કરતી જોવા મળી.

સામાન્ય રીતે આનું પ્રજનન એપ્રિલ- મે માં થાય છે. તેના માળા બોર તળાવના બેટડા ઉપર જોયા છે.

મારા ઘરે ફળિયામાં આવેલ હીંચકા પર છેલ્લા પાંચ વરસથી ઢેલ ઈંડાં મૂકે છે, પણ એક પણ વખત તેનું પ્રજનન સફળ થયું નથી. હીંચકા પર વિલાયતી નળિયા છે, તેમજ ઢાળ છે તેને લીધે ઈંડાં નીચે પડી જાય છે અથવા રાતના વખતે બિલાડી તેનો નાશ કરી નાંખે છે. આમ છતાં તે જ હીંચકા પર ઈંડાં મૂકવાની ટેવ ઘણા પ્રશ્નો ઊભા કરે છે.

પ્લોટમાં નીચે નાળિયેરી બાજુના ખૂણામાં માળા કરતી ઢેલ બે દિવસ પહેલાં ચાર બચ્ચાંને લઈને પ્લોટ છોડી ગઈ છે.

(૩) તા. ૧૨-૯-૯૮ ના પત્રમાંથી :-

કરકરાએ (Demoiselle Crane) તા. ૫-૯-૯૮ ના રોજ ભાવનગરમાં હાજરી પુરાવી. કાલથી તેનાં વિશાળ ટોળાં ક્ષિતિજે દેખાવા શરૂ થયાં છે. ગયા અઠવાડિયામાં કચ્છી પિદ્ધો (Brown Rock chat) પહેલીવાર જોયો.

નવનીત ભટ્ટ

“માતૃસ્મૃતિ”, ૨૪, બેંક સોસાયટી, સુભાષનગર, ભાવનગર - ૩૬૪ ૦૦૧.

‘વિહંગ’ તરફથી સૌ પક્ષીમિત્રોને ‘નૂતન વર્ષાભિનંદન’

આજનો ૨૧મી સદીનો માનવી રોકેટ ગતિથી જિંદગી પસાર કરી રહ્યો છે. કોઈને એક મિનિટની પણ નવરાશ હોતી નથી. આવા જબરદસ્ત હરીફાઈના જમાનામાં માનવી પાસે રીલેક્ષ થવા માટે કોઈ તંદુરસ્ત રસ્તો હોવો ખૂબ જરૂરી થઈ પડે છે.

જો આપણામાં માણવા માટેની દૃષ્ટિ હોય તો ઈશ્વરે કુદરતના કણેકણમાં ખૂબ જ કિંમતી ચીજ ભરપૂર પ્રેમથી પીરસી છે. અને એ જ કુદરતનો અમૂલ્ય ભાગ તે આપણું પક્ષીજગત.

ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવા આપણે કાંઈ દૂર જવું પડે છે? એતો ઘરના આંગણામાં આંપણી રાહ જોતો બેઠો છે! મારો નિર્દેશ મારા બગીચામાં જોવા મળતાં પક્ષીઓ તરફ છે. તમે માનશો? ગુજરાતમાં જોવા મળતી પક્ષીઓની ૪૫૦ જાતિમાંથી ૬૦ તો અમે ઓસરીના હીચકા પર જૂલતાં જૂલતાં જોઈ છે.

વહેલી સવારની ખુલ્લી હવાની ભીની ભીની લહેરનો સ્પર્શ

કરવો, સૂર્યદેવના સ્વાગત માટે તેમના આગમન પહેલાની ભવ્ય રંગોળીને નિરખવી, પરોઢનાં પંખીઓનાં મીઠાં ગીતો સાંભળવા. ઠાક, કંટાળો, નિરાશા અને ડીપ્રેશન માટેની આનાથી વિશેષ અસરકારક દવા કોઈ હોઈ શકે?

અમે પંખીઓના પ્રેમમાં પડ્યાં તે પહેલાની વાત છે. અમારા પડોશીના મામા (એટલે અમારા બધાના મામા) સાથે મૈત્રી થઈ. એક રવિવારની સોનેરી સવારે મામા અમને થોળ તળાવ ઉપર પંખીઓનો પરિચય કરાવવા લઈ ગયા. તેમનાં જ બાયનોસ્ક્યુલરથી મને તેમણે ફ્લેમીંગોની લાંબી હાર આકાશમાં ઊડતી બતાવી. ફ્લેમીંગોની પાંખ નીચેનો ગુલાબી રંગ નીલા આકાશના પટમાં જોઈને હું એટલી તો ખુશ થઈ ગઈ કે અમે બીજો રવિવાર આવે તે પહેલા અમારા બાયનોસ્ક્યુલરની વ્યવસ્થા કરી લીધી. અને ત્યાર પછીની એક પણ ફી રજાનો દિવસ અમે

(અનુસંધાન પાન ૬)

પક્ષીમિત્રોના પ્રતિભાવ

ઘણા સમયથી એક વાટ હતી તે હાથમાં આવી ગયું. 'વિહંગ' સુંદર છે, અને વાંચવાની મજા પડી.

જયસિંહ ગોહિલ, ભાવનગર

શ્રેષ્ઠ માહિતીપત્ર તૈયાર કરવા બદલ ખૂબ ખૂબ અભિનંદન. ભવિષ્યમાં વધુ ને વધુ માહિતીસભર લેખો આવતા થાય તેવી શુભેચ્છાઓ. 'વિહંગ'ને લીધે અનેક નવા પક્ષીનિરીક્ષકો એકબીજાનાં સંપર્કમાં આવશે અને બહોળી માહિતીનું આદાન પ્રદાન થશે.

આઈ.આર. ગઠવી., ભાવનગર

આવું સામયિક ક્યારનું નીકળવું જોઈતું હતું. હરિનારાયણ આચાર્યનાં 'પ્રકૃતિ' જેવું, ફાલો-ફૂલો એવી અંતરની શુભેચ્છા.

અશ્વિન મહેતા, તીથલ

નવા સાહસરૂપી 'વિહંગ' મળ્યું. નામ-lay out વગેરે ખૂબ જ સુંદર છે. આ દિશામાં ઘણાં ઓછા પ્રયત્નો થાય છે તેમાં તમારો આ પ્રયત્ન આવકાર્ય છે.

ડી.આર. વૈષ્ણવ, અમદાવાદ

'વિહંગ' દ્વારા પક્ષીજીવનમાં રસ લેતા લોકો સુધી પક્ષીજીવનના સમાચાર પહોંચતા કરવાની જવાબદારી સંભાળી છે તે બદલ હાર્દિક અભિનંદન અને ધન્યવાદ.

ભરત પાઠક, ગાંધીનગર

પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચેનો સેતુ 'વિહંગ' ના પ્રથમ અંક બદલ અભિનંદન. આપનો પ્રયાસ પ્રશંસનીય છે. પક્ષીજગતના વિકાસ તથા તેના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવાના કોઈપણ પ્રયાસમાં અમારા તરફથી નાનું યોગદાન પણ આપી શકીશું તો અમને આનંદ થશે.

ડો. પરેશ સોલંકી, ભાવનગર

'વિહંગ' વાંચ્યું, માણ્યું, મમળાવ્યું, ખૂબ સરસ લાગ્યું. 'વિહંગ'નો સમયગાળો ટૂંકાવો તો સારું.

કશ્યપ જોષી, મહેસાણા

'વિહંગ' માટે અભિનંદન. આપનો આ પ્રયાસ

ઉત્તરોત્તર વધુ સફળ થાય તેવી શુભેચ્છાઓ. ભવિષ્યમાં અમારા કચ્છ પ્રદેશ તરફથી આપને પક્ષી અંગેની માહિતી તેમજ ફોટા મોકલવાની ઈચ્છા છે.

અશ્વિન પોમલ, ભુજ

'વિહંગ' મળતાં આનંદાસ્થર્ય થયું કે આવી કંઈક પ્રવૃત્તિ આગળ ધપી રહી છે. આ માધ્યમથી એક સરખી અભિરુચી ધરાવનાર એકબીજાને ઓળખતા થશે.

દિપ્તી શુક્લ, ભાવનગર

'વિહંગ' મળ્યું, આનંદ થયો. હું એક પક્ષીનિરીક્ષક છું. આપને કંઈ રીતે મદદરૂપ થઈ શકું તે જણાવવા વિનંતી.

અંબરીષ ઉપાધ્યાય, ભાવનગર

'વિહંગ' મળ્યું. હું પક્ષીપ્રેમી છું. કચ્છી ભાષામાં પક્ષીઓ ઉપર ઉખાણાં બનાવું છું. ૧૫ વર્ષથી પક્ષીઓ પાછળ દોડું છું. લગભગ ૨૨૭ પક્ષીની જાતો મેં નજરે જોયેલી ને માણેલી છે. હું કચ્છી સાહિત્યમાં પંખીની બાબતે આપને લખીશ.

'તેજ', નવીઆ, કચ્છ

'વિહંગ' બદલ અભિનંદન. આ કાર્ય અતિ જરૂરનું હતું જ. આપણે સાથે મળીને તેને 'માસિક' બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીશું. સમયાનુસાર લેખ માહિતી મોકલતો રહીશ.

શૈલેષ પાઠક 'સાગર', ભાવનગર

સરસ મજાનું રૂપકડું સાહસ કરવા બદલ અભિનંદન. યો પાનિયું, ખૂબ જ ઝડપથી ચાલીસ પાનિયું બને તેવી શુભેચ્છાઓ. એનાં લાંબા આયુષ્ય માટે બનતી મહેનત અને મદદ કરીશું. 'જળપ્લાવિત શૈત્રોમાં પક્ષી ગણતરી' લેખ માહિતી સભર અને રસપ્રદ લાગ્યો.

ડો. પિયુષ પટેલ., વલસાડ

'વિહંગ' આવી ગયું. ખૂબ રાજી થવાયું. વૈવિધ્યસભર પક્ષીની વાત વિહંગ કરવા માંગે છે તે જણાયું. 'વિહંગ' સતત ઉડતું ઉડતું સૌ સુધી પહોંચે તેવી આશા, અપેક્ષા.

રમેશ પંડ્યા, જૂનાગઢ

'વિહંગ' ચાલુ કરીને એક અતિ અગત્યનું કામ હાથ ધરવા બદલ અભિનંદન. પક્ષીનિરીક્ષકોને આ રીતે જોડવાનો વિચાર ખરેખર સુંદર છે.

નિરંજન શુક્લ, રાજકોટ

આપે આદરેલ વિહંગ ઉડાન પ્રશંસનીય છે. પક્ષીનિરીક્ષકો વચ્ચે સંપર્કસેતુ અગત્યનો છે. અજાણ્યા પક્ષીમિત્રો મળશે, વિચારોની આપલે થશે, દરેકને ફાયદો થશે.

રેવતુભા રાયજાદા, કેશોદ

'વિહંગ' દ્વારા આપનો સંપર્ક તાજો થાય છે. અભિનંદન! 'વિહંગ' સાથે સંકળાયેલ તમામ પુરુષાર્થી મિત્રોને વંદન.

નવિન બાપટ, ભુજ

'વિહંગ' અંક મળ્યો. પહેલી નજરે ગમી જાય તેવો તેનો 'get up' છે. સમાચારોની સમૃદ્ધિ જ તેને સુદ્રઢ બનાવશે અને તમારા સૌના પ્રયાસ તેની ઉણપ નહીં રહેવા દે એવો મને વિશ્વાસ છે.

નવનીત ભટ્ટ, ભાવનગર

પક્ષી નિરીક્ષકો વચ્ચે એક સુંદર મજાનો સેતુ હોય તો તે ચોક્કસ આવકાર્ય છે. બધાને ઉત્તરોત્તર વધુ જાણવાનું મળે, બધા હળેમળે, વિચારોની આપલે થાય, પોતાના અનુભવો લખે તો પક્ષીક્ષેત્રે ગુજરાત સમૃદ્ધ થતું જાય.

નિરંજન દવે., ગોંડલ

પેંગ્વિન નેચર ગ્રુપ દ્વારા 'વિહંગ'ને શુભેચ્છાઓ. વિહંગ અમારા જેવા શિખાઉ માટે ઘણુંજ આશીર્વાદસમુ રહેશે વિહંગ દ્વારા પક્ષીપ્રેમીઓનું 'ચેકલીસ્ટ' તૈયાર કરી અને તેમની 'કોલોની' સર્જવાનું કામ બીરદાવવા યોગ્ય છે.

કાર્તિક શાસ્ત્રી, અમદાવાદ

પરામર્શક : લાલસિંહ રાઓલ, સંપાદક : ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી,

સંપાદક મંડળ : પી. એસ. ઠક્કર, ડૉ. આર. ડી. બલર, કે. ડી. વૈષ્ણવ, દિલહાસ જાફરી

પત્રવ્યવહાર : 'વિહંગ', ૧૯/૪૧૪, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫

પ્રકાશક : 'વિહંગ' વતી લાલસિંહ રાઓલ, સી/૨, હરિઓમ એપાર્ટમેન્ટ, ટાઈમ્સ ઓફ ઈન્ડિયા પ્રેસ સામે, જીવરાજ પાર્ક, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૧.

મુદ્રક : 'વિહંગ' વતી ડૉ. બકુલ ત્રિવેદી, મુદ્રણ સ્થાન : 'શારદ પ્રકાશન', ૫, સનપોઈન્ટ કોમ્પ્લેક્સ, ગુરુકુળ ટાવર સામે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૫૨.